

УДК 343.41(477)

Ю.В. ОРЛОВ,

докт. юрид. наук, доц., Харківський національний університет внутрішніх справ

GSCID:

<https://scholar.google.com.ua/citations?user=Xi0dUWgAAAAJ&hl>

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1981-0794>

КУЛЬТУРНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

Ключові слова: екологічна злочинність, культурно-психологічний фактор, екологічна свідомість, патерналізм, корисливість, споживачтво

Природа визначає межі життєвого простору, які в умовах зростаючого споживачтва, недалекогоглядної економічної політики, перенаселення планети виявляються вузькими. Втім, їх вузькість є результатом не лише цілком об'єктивних й необхідних чинників антропогенезу (таких як, скажімо, приріст населення), що сягають своїм корінням найбільш глибинних шарів цивілізаційного поступу, а й умовно штучних соціальних конструктів. Серед них чільне місце посідає екологічна злочинність. І хоча щодо її історично закономірного походження не може бути серйозних наукових контраргументів, тим не менш варто визнати: саме екологічна злочинність суттєво сприяє скороченню сукупного вітального ресурсу людства як біологічного виду. Тож адекватне уявлення про якомога ширший спектр її детермінант є вагомим елементом стратегії забезпечення виживання *homo sapiens*.

Також акцентуємо на тому, що наростаюче звуження життєвого простору, скученість (*crowding*) є, як відомо, потужним джерелом агресії, що на глобальному геополітичному рівні виражається в експансіоністських тенденціях. Останні проявляються в агресивній економічній політиці фінансово потужних країн, транснаціональних корпорацій щодо прямого чи опосередкованого «захоплення» сировин-

них ринків. Арсенал методів реалізації такої політики – вельми широкий: від активізації в цілому легальних міжнародних кредитних та інвестиційних відносин до використання технологій квазігуманітарних інтервенцій та суміжних з ним безструктурних управлінських способів втручання у внутрішні справи держави з метою налагодження бажаних конфігурацій політичної кон'юнктури, здатної забезпечити прийняття необхідних рішень щодо доступу до природних ресурсів. Таким чином, злочинність екологічна є потужним чинником злочинності політичної, а від неї – і цілої гамми найбільш різнохарактерної кримінальної активності, в тому числі й того її сектору, що безпосередньо відтворюється у сфері екологічних відносин, довкілля.

Таке розуміння природи екологічної злочинності в контексті криміногенної самодетермінації виводить проблеми протидії їй поширенню на дещо інший рівень, значно вищий за локальні, гносеологічно автономні: маємо визнати її системну інтегрованість до феномену злочинності як такого у його цілісності та всемірності. Розуміємо, що ця думка не може претендувати на абсолютну оригінальність. До певної міри вона є науково тривіальною, виходить із загального вчення про детермінацію злочинності. Проте нетривіальними мають стати результати її подальшого просування каналами кримінологічного теоретизування та подальшої кримінально-превентивної практики. І, перш за все, це стосується дослідження тих чинників відтворення екологічної злочинності, які традиційно не розглядалися дослідниками у числі специфічних її факторів. До таких, серед іншого, належить група культурно-психологічних детермінант, протидія яким гіпотетично має забезпечити не менш серйозний ефект, аніж мінімізація впливу економічних чи-то організаційно-управлінських чинників.

Принагідно зауважимо, що різним аспектам відтворення та протидії екологічній злочинності присвячені праці Г.І. Балюка, С.Б. Гавриша, О.Л. Дубовика, О.Е. Жалінського, Т.В. Корнякової, С.Г. Поліщука, В.М. Раднаєва, Я.М. То-

лочко, А.М. Шульги та інших науковців. Визнаючи їх суттєвий внесок до розробки вказаної проблематики, слід, тим не менш, визнати також і те, що культурно-психологічні факторам екологічної злочинності не приділялося достатньо уваги у ракурсі кримінологічного знання.

Культурно-психологічні фактори злочинності загалом – група криміногенних чинників, що виявляється передусім у системних вадах суспільної свідомості. При цьому категорія «вади» слід, як видається, застосовувати з достатньою умовністю, адже будь-які складові трансперсональних, колективних психологічних, а тим більше культурних, утворень, якщо вони укорінилися у ній, є її нормою. Влучним в цьому контексті видається зауваження Л.С. Рубінштейна: «Історико-культурна амнезія не є хворобою. Це таке здоров'я» [1, с.12–13]. І мова не про «дюркгеймівську норму», якою є злочинність, а про «нормальність» відповідної групи її факторів. Хоча чи можуть бути ненормальними обставини, що продукують нормальні стани і явища? Питання риторичне. Тим не менш важливо усвідомити, що на відміну від поганих законів (нормативно-правових факторів злочинності), прорахунків економічного штибу, чи-то управління персоналом, сфера культурного, колективно-психологічного принципово не може бути вимірною, оцінена у форматі дихотомії «прорахунки/здобутки», «вади/переваги» і т.п. Культура і ментальність – це історико-генетична даність, параметри якої, вже можуть залежати від тих самих прорахунків і вад (управлінських, політичних і т.д.), але не вона як така, у своїй «гегелевській самості». Саме тому, культурно-психологічні фактори будь-якої злочинності, в тому числі й екологічної слід сприймати радше від зворотного: екологічна злочинність як прояв особливої конфігурації суспільної свідомості.

Серед цих факторів перш за все звертає на себе увагу протиріччя між належними та дійсними параметрами так званої екологічної свідомості. Ці протиріччя мають, безумовно, планетарний масштаб відтворення й продик-

товані загальноцивілізаційною кризою розумного, орієнтованого на відновлення, використання природних ресурсів. Проте в наявності й локальні (регіональні, національні) особливості. Вочевидь, жоден з пластів суспільної свідомості не може розглядатися у відриві від проблематики соціального часу. І навіть поверхневий аналіз останньої дозволяє виявити різні часові виміри людського (колективного) життя. Слід визнати, писав А.С. Кончаловський, що і зараз існують культури, що переживають власне Середньовіччя [2, с.112]. Певна річ, в цій роботі немає ані сенсу, ані практичної можливості повноцінно висвітлити цю філософську проблематику крізь оптику кримінологічного аналізу. Варто обмежитись лише констатацією того, що культурно локальна специфіка неодмінно відбивається на стані екологічної свідомості, що дає підстави вести мову про її «український варіант».

Що ж його визначає? Передусім – *масова психологія споживацтва й корисливості*. При цьому зауважимо, що вона не є характеристикою виключно українського суспільства. Цілком зрозуміло, що в тій чи іншій мірі ці особливості соціодинаміки є наслідком тривалого розвитку ринкової (економіко-ліберальної) ідеології як на рівні управління економікою, так і на рівні міжособистісних відносин, правовідносин (правовий економізм), відносин у сфері політики. Неочікуваний наслідок теорії А. Сміта – пише В. П. Макаренко – полягав у тому, що проблеми соціальної моралі взагалі перестали цікавити економістів. Такий стан справ зберігається й досі в їх професійному середовищі, незалежно від того, яких ідеологічних та політичних орієнтацій вони притримуються – ліберальних, соціалістичних або консервативних, етатистських чи соціетальних [3, с.24]. Об'єктивно зумовлений тривалий період особистісної несвободи, пов'язаний з підкоренням людини зовнішнім обставинам й необхідності постійного руху заради заробітку, виробив у сучасної людини типового ліберального мислення (*self-made man*) своєрідну залежність від цього руху. Бурхливий розвиток капіталізму у західних суспільствах

протягом XIX–XX століть, поєднаний з поширенням та утвердженням протестантської етики (а особливо її радикально-фундаментального варіанту – пуританського кальвінізму) спричинив парадоксальний наслідок у сфері суспільної моралі. Його суперечливість виявилася при зіставленні теоретичних конструктів лібералізму в політиці та економіці з практичними наслідками його реалізації у сфері практичної етики, в тому числі й екологічної. Вільна, відповідальна, відірвана від держави (державна як засіб забезпечення безпеки та соціальної компенсації) особистість концентрується довкола «священної корови» лібералізму – власності. Саме власність та націлена на її здобуття праця поступово, але безповоротно, замість «визволення» людини з пут необхідності та здійснення її до сфер особистісного розвитку, реалізації власного людського потенціалу *поза суспільним виробництвом й обміном*, міцно прикувала її до свого сакралізованого образу.

Когнітивна, орієнтуючо-праксеологічна ригідність сучасного *homo fader* сприяла формуванню ринкового типу характеру. Людина буде такою – зазначав Е. Фромм, – якою вона сьогодні потрібна ринку [4, с.247]. Звідси беруть свій початок численні соціальні хвороби – злочинність, суїцидальність, алкоголізація, проституція тощо. Звідси ж ці «хвороби» поширюються на систему практик взаємодії із природним середовищем, що набувають характер відверто небезпечних, злочинних. І цілком закономірно, що й політика, відтворюючись у такому суспільстві, набуває специфічних рис та факторів криміналізації. Мислення «торговця» стає типовим й для сучасного політика, послуги якого так само можуть бути придбані. Наочно ці проблеми дали про себе знати влітку 2017 року, коли були оприлюднені «корупційні схеми»¹

¹ Про поняття «корупційна схема» див. працю: Орлов Ю. В. Корупційна схема: поняття та сутність // Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції : зб. тез доп. V Міжнар. наук.практ. конф., (м. Харків, 31 берез. 2017 р.) / МВС України, Харків. нац. Унт внутр. справ ; Кримінол. асоц. України. Харків : ХНУВС, 2017. С. 138–140.

парламентського та урядового забезпечення квазіраціонального природокористування на прикладі видобутку бурштину.

А. Фергюсон та А. Токвіль ще у XIX ст. виявили, що у більшості людей прагнення до матеріальних благ розвивається швидше, ніж схильність до пізнання чи навички практичного використання свободи. Вони обґрунтували думку про те, що якщо більшість людей зайняті лише гонитвою за матеріальними інтересами, спритні політичні гравці можуть захопити владу навіть за формальної демократії. Якщо ж народ вимагає від уряду тільки підтримання порядку для переслідування матеріальних інтересів, то він є рабом власного майнового благополуччя [3, с.25].

Звісно, у нас немає, наразі, підстав і необхідності заперечувати ліберальну логіку світового розвитку, піддавати критиці фундаментальні її основи. Підкреслимо, що ми ведемо мову про розбіжності у ідеї та практиці реалізації ліберальної ідеології *на певних етапах її генези*. Та конфронтація між етикою та економікою, про яку вели мову В.П. Макаренко, А. Токвіль, Е. Фромм й інші вчені, характерна для так званого класичного лібералізму, що дійсно фундується на принципах А. Сміта. Проте сучасні теоретичні напрацювання так званого соціального лібералізму (або лібералізму третьої хвилі (В. Гавел, А.С. Гальчинський, Ф. Закарія, Л. фон Мізес, М. Фрідман)) та окремі, але системні, тенденційні аспекти їх втілення наочно свідчать про гармонізацію економічних інтересів, бачення концептуальних шляхів їх задоволення із принципами гуманізму, ноосферизму, розумності використання природних ресурсів.

Інша річ, що такі наукові постулати і конфігурації соціальної практики доступні в суспільствах з вищими формами й найбільш пізніми фазами еволюції лібералізму. Український же соціум до цієї категорії, зрозуміло, не потрапляє. Основні причини цього вбачаються як у вельми травматичному (як у фізичному, генетичному, так і психологічному значеннях) минулому нашого народу, так і специфічності місця особистості в системі соціальної дії.

Перш за все, слід вказати на тривалу особисту та економічну несвободу. В Російській імперії найпізніше у порівнянні з країнами Європи було відмінене рабство (кріпосне право), яке фактично, за існуючим тоді станом речей зберігалось аж до 1917 року. Згодом же, починаючи з другою половиною 20-х рр. ХХ ст. економічні свободи, як і свободи особисті були згорнуті під знаком політико-економічного «ребрендінгу» інституту рабства (згадати хоча б реквізиції, колективізацію, відповідальність за «дармоїдство» і т.д.). Отже, *позитивного досвіду вільної та легальної, узгодженої із принципами раціонального природокористування економічної діяльності у поєднанні з розвиненим та захищеним інститутом приватної власності українське суспільство не мало і не має.*

Також не можна оминати хоча б згадкою й феномен сакралізації державної влади. Спочатку – це була божественна влада царя, а згодом – не менш змістовно божественна, але світська за формою влада вождя. Поступовий відхід від персоніфікованого образу культового правителя протягом другої половини ХХ ст. в СРСР зумовив лише деяке зміщення акценту поклоніння, підмінивши індивідуальний образ на колективний – партійно-державний. Відтак, формується міцний *фундамент патерналізму суспільної свідомості*. З ним щільно пов'язана байдуже ставлення до проблематики особистої відповідальності за стан довкілля.

У зв'язку з цим існування подвійних стандартів (індивідуалізму та «гуманістичного універсалізму», декларативних та реально практичних стандартів) – це об'єктивне явище сьогодення для нашого суспільства, що є наслідком розриву між етикою з одного боку та економікою і політикою – з іншого.

Окремою складовою цієї проблематики, що виявляється у площині психології корисливості та споживацтва, є *симулятивність дискурсу і соціальних практик*, що детермінує широкий спектр кримінальної активності, в тому числі й проти довкілля. Передусім, мається на увазі інтенсифікація впливу констру-

ктив, симулякрів на соціалізаційні механізми. Симулякром (у філософській системі Ж. Бодрійяра) є несамототожний елемент дискурсу, який через мотиваційні компоненти впливає на структуру соціальної діяльності, визначає центри тяжіння інтересів, силові поля взаємодії, відносин. Поширення симулякрів у соціальній практиці сприяє елімінації значення безпосереднього досвіду. Довкілля ж – сфера переважно *безпосереднього досвіду* та пов'язаної з ним екзальтації, що продукується здебільшого особистою екзистенцією, часто – з використанням художніх засобів. Відтак, сфера природного підпорядковується сфері симулятивного, конструктивного, доміанти якої не виходять з критеріїв об'єктивної даності. І хоча ця проблема дійсно не є виключно українською, втім, саме для нашого транзитивного, посттравматичного суспільства виявляється дуже гострою та сприяє інструментальному відношенню до довкілля, кримінальній його експлуатації.

В цьому контексті доцільно звернути увагу на ту обставину, що сучасне українське суспільство є аномійним. Навряд чи доречно вести мову про цілісність соціальної нормативності, наявність вагомих за масштабом охоплення населення конвенцій, навіть щодо найбільш принципових питань суспільного розвитку. Й досі дається в знаки тягар тоталітарного минулого, діахромного сприйняття реальності та монологічної свідомості, що живиться патерналізмом й часто-густо обтяжена політичними конотаціями виключно (чи переважно) міфологічного, конспірологічного штибу. Такий формат розпізнавання оточуючого середовища та особистісної ідентифікації тривалий час формувалася радянською пропагандистською, політико-репресивною системою. І сьогодні як на рівні дискурсу, так і когнітивних рефлексів спостерігаємо збереження цих посттравматичних тенденцій розвитку феноменології суспільства. До цього додаються відомі ефекти сучасних інформаційних воєн, що тривають між різними суб'єктами міжнародної політики та безпосередньо зачіпають частину

населення України як об'єкт безпосереднього впливу, основну цільову аудиторію. Гадаємо, немає потреби в цій роботі додатково аргументувати, що цей вплив реалізується комплексом засобів, які імпліцитно апелюють до феномену «советськості» у всій його антигуманній, *символічно-ритуальній* барвистості, інфернальності. Як немає потреби й доводити мізерну увагу до проблем захисту природи у цих квазінаукових концептах марксистсько-ленінської управлінської парадигми, відсутність розуміння як актуального стану, так і тенденційності екологічних проблем. Тож чи варто вести мову про усталені та розвинені традиції відтворення в суспільстві екологічної свідомості, здатної хоча б скільки-небудь домінувати над прагматикою поточного моменту?

З іншого боку, більш молоде покоління, що не має досвіду свідомої суспільно значущої діяльності у радянську добу, виявляється менш (хоча, звісно ж, і не абсолютно) піддатливим деструктивним інформаційним впливам вказаного вище характеру. Лібералізація як соціальної конструкції, так і способу мислення з утвердженням незалежності України є безспірною. Однак процес лібералізації й досі є далеко не завершеним, уривчастим, прогальним. На це є об'єктивні причини. Формування ліберальної свідомості з приматом *вільної та відповідальної* особистості – справа копітка, що принципово не може відбуватися моментно. Країнам Західної Європи на це знадобилося близько 300 років. Україна ж лише на початку цього шляху, про що наочно свідчить дисфункціональність сегменту відповідальності як особистого імперативу на рівні та у єдності з благом свободи. А тому, як це не парадоксально, в умовах аномії сучасного українського суспільства фіксується спільність анормативного у параметрах екологічної свідомості. Вочевидь, особиста свобода та відповідальність мають розглядатися у нерозривному зв'язку з відповідальністю перед майбутніми поколіннями, інтереси яких найбільш точно можуть бути визначені у

сфері проблем довкілля, стану його захищеності від нераціональної, кримінальної експлуатації.

В цьому контексті не можна оминати увагою й наслідки розшарування, крайнього розриву, нерівності населення за ступенем доходів. Економічна природа цього стану соціального розвитку має в своїй основі не менш значущий суспільно-психологічний підтекст, який *виражається у тенденціях маргіналізації та поширення соціальної несправедливості*. Н. Крісті у своїй праці «Відповідь насильству. У пошуці чудовиськ» (2003 рік), розмірковуючи над причинами та наслідками терактів 11 вересня 2001 року у Нью-Йорку, з посиланням на Орхама Пануку зазначив, що ніколи раніше розрив між багатими та бідними не був настільки великим. Ніколи життя багатих не демонструвалося з такою агресивністю бідним людям, як це відбувається зараз за допомогою телебачення [5, с.5].

І хоча на соціально патогенну роль розриву між бідними та багатими звертав увагу ще Аристотель, з плином віків ця проблема лише загострюється. Більше того, вона обтяжується досягненнями цивілізації у галузі телекомунікацій, які виводять її на якісно інший психологічний рівень. Криміногенним виявляється не стільки сам факт розриву, скільки, як влучно підмітив Орхам Панука, його масовими переживаннями в умовах постійного межового контакту. Співіснування світів, мікрокосмів навіть в межах невеликих соціальних співтовариств – реальність сьогодення. А надто ця проблема генерується до глобальних масштабів завдяки поширенню засобів масової комунікації. Останні ж виявляються й каналами агресивного інформаційного впливу маскультурних зразків. За таких умов цілком закономірним видається те, що органічною частиною детермінаційного комплексу екологічної злочинності є протиріччя, природа яких описується аналітичною схемою аномії Р. Мертсона, тобто як розрив між бажаними та соціально заохочувальними цілями та легальними засобами їх досягнення.

Підсумовуючи, зауважимо, що описані культурно-психологічні фактори варто розглядати як загальні по відношенню до злочинності в цілому, які закономірно мають і свою проєкцію на рівень видових детермінант екологічної злочинності. Не враховувати їх при виробленні стратегії протидії останній не означає нічого іншого як нестратегічність антикримінального впливу, його принципово обмежений, вкрай неефективний та соціально обтяжливий характер. Безумовно, існує потреба у подальшій розробці цього напряму науково-практичної проблематики, що вбачається, передусім, у розширенні та поглибленні розуміння культурно-психологічних основ детермінації екологічної злочинності на мезо- та мікрорівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рубинштейн Л. С. Скорее всего. М. : АСТ : CORPUS, 2013. 575 с.
2. Кончаловский А. С., Пастухов В. Б. На трибуне реакционера. М. : Эксмо, 2007. 320 с.
3. Макаренко В. П. Проблема общего зла: расплата за непоследовательность. М. : Вузовская книга, 2000. 96 с.
4. Фромм Э. Иметь или быть / пер. с нем. Э. М. Телятниковой. М. : АСТ, 2010. 314 с.
5. Кристи Н. Ответ насилию. В поисках чудовищ / пер. с англ. М. А. Мошковой. М. : Центр содействия реформе уголовного правосудия, 2003. 32 с.

Орлов Ю. В. Культурно-психологічні фактори екологічної злочинності в Україні // Форум права: електрон. наук. фахове вид. 2017. № 3. С. 140–145. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_3_26.pdf

Встановлено та надано опис окремим протиріччям між належними та дійсними параметрами екологічної свідомості, що впливають на поширення злочинів проти довкілля. Проаналізована криміногенна роль феноменів споживацтва й корисливості, соціального патерналізму, маргіналізації суспільства, аномії. Наголошено на детермінаційному для екологічної злочинності значенні симулятивності дискурсу і соціальних практик.

Орлов Ю.В. Культурно-психологические факторы экологической преступности в Украине

Установлено и дано описание отдельным противоречием между надлежащими и наличными параметрами экологического сознания, влияющих на распространение преступлений против окружающей среды. Проанализирована криминогенная роль феноменов потребительства и корыстности, социального патернализма, маргинализации общества, аномии. Акцентировано на детерминационном для экологической преступности значении симулятивности дискурса и социальных практик.

Orlov Yu.V. Cultural and Psychological Factors of Environmental Crime in the Ukraine

The article defines and characterizes certain discrepancies between appropriate and real parameters of environmental awareness that produces impact on spread of crimes against environment. It analyses criminogenic role of consumption and lucre phenomena, social paternalism, social marginalization, and anomie. It emphasizes simulation of discourse and social practices that are determinant for environmental crime.